

Кустарна металообробка в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX сторіччя

У статті досліджуються основні напрями та динаміка розвитку в Російській імперії кустарних металообробних промислів. Основна увага приділяється визначенню масштабів та географії розвитку промислів, аналізу їх соціально-технічній організації, визначенню місця ковальства в соціально-економічному просторі країни у другій половині XIX – на початку XX ст. Критично переосмислюються існуючі в українській та російській історіографії погляди на історію кустарної металообробки.

Ключові слова: Російська імперія, кустарна металообробка, соціально-економічний простір, кустарно-ремісничя промисловість, ковальство, коваль.

В статье исследуются основные направления и динамика развития в Российской империи кустарных металлообрабатывающих промыслов. Основное внимание отводится уточнению масштабов и географии развития промыслов, анализу их социально-технической организации, определению места кузнечного производства в социально-экономическом пространстве страны во второй половине XIX – начале XX ст. Критически переосмысливаются существующие в украинской и российской историографии взгляды на историю кустарной металлообработки.

Ключевые слова: Российская империя, кустарная металлообработка, социально-экономическое пространство, кустарно-ремесленная промышленность, кузнечество, кузнец.

In the article the main trends and the dynamic of the development of the cottage metal-working industries in the Russian empire are investigated. The great attention is paid to the definition of the scales and the geography of the development of the handicraft industries, analysis of its social-technical organization, definition of the place of the blacksmith's work in the social-economic space of the country in the 2nd part of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Recent opinions in the Ukrainian and Russian historiography to the history of the domestic metal-work are being critically reconsidered.

Key words: Russian empire, domestic metal-work, social-economic space, cottage industry, blacksmith's work, blacksmith.

Постановка проблеми дослідження визначається тим, що кустарні металообробні виробництва протягом другої половини XIX – початку XX ст. повсюдно в Російській імперії набули досить масштабного розвитку і відігравали помітну роль в її соціально-економічному розвитку. Тому без детального дослідження розвитку кустарних металообробних промислів неможливо об'єктивно зрозуміти розвиток усіх інших складових частин народного господарства, культурних і побутових процесів, що відбувалися в Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. Дослідження обраної проблеми диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії кустарного ковальства, більш об'єктивного визначення його місця у пореформеному народному господарстві. Всі ці обставини підтверджують, що для сучасної української історичної науки дослідження історії розвитку кустарного ковальського промислу в Російській імперії залишається достатньо актуальним і представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку кустарного ковальства Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловивчених сторінок в історії України та Росії. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто особливо відзначити монографії О.О. Арцибашева [1], С.М. Боньковської [2], О.С. Львова [8], О.О. Рибникова [13], В.В. Черняева [21] та інших. В їх роботах вивчалися лише окремі аспекти проблеми, висвітлені, як правило, попутно при розгляді більш широких тем. Однак наявні роботи значно розширили джерельну базу нашої проблеми, що суттєво посилило дослідницький потенціал авторів й зумовило інтерес до проблеми. Критично проаналізувавши наукові роботи

попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Серед цих питань потребує додаткового вивчення географія та динаміка ковальства, загальноросійські закономірності та регіональні особливості розвитку цього промислу, соціально-економічна та технічна організації ковальського промислу, основні етапи та напрями його вдосконалення.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні, систематизації та реконструкції кустарних металообробних промислів в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., аналізуванні локальних особливостей промислів, визначенні їх місця й ролі в соціально-економічному просторі країни, висвітленні технічної еволюції та соціальної організації основних виробничих процесів. Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст., тобто той період в історії Російській імперії, коли для розвитку кустарної металообробки тут існували найсприятливіші передумови й умови. Мета статті визначається актуальністю обраної проблеми та ступенем її наукового вивчення попередниками.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи обрану проблему, необхідно відмітити, що друга половина XIX – перша третина XX ст. ввійшли в історію Російській імперії як період досить широкого і динамічного розвитку кустарного ковальства. Середній загальноросійський показник питомої ваги металообробних промислів у кустарній промисловості Російської імперії дорівнював приблизно 7 %, а в окремих містах, слободах і селах у цьому кустарному промислі брало участь до 25 % усього місцевого населення [9, с. 290-293].

У пореформеній Російській імперії кустарна металообробка мала багатовікову історію. Головні центри металообробних промислів знаходилися у Північно-Західному районі, Центрально-Промисловому районі, Середньому Поволжі, на Уралі та в окремих кустарних осередках інших місць. В економіко-технічній організації на значній частині території, де існували металообробні промисли, уже явно проглядалася перевага неухажної мануфактури [20, с.187-188].

Металообробка була однією із самих масових галузей дрібної промисловості. Однак соціоекономічні форми її існування часом важко вловити, тому що найчастіше мали перехідний характер – від дрібнотоварного виробництва до фабрично-заводського. Металообробка більш ніж інші кустарні промисли тяжіла до міста, до великих торгово-промислових селищ, що багато в чому порозумівалося складністю придбання сировини в сільській місцевості й трудомісткістю організації робочого процесу. Ці обставини обумовили тісні зв'язки металообробки з великим капіталістичним виробництвом [22].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кустарні металообробні виробництва належали до найбільш поширених видів господарської діяльності населення Російської імперії. В них брали участь кустарні майстри різних спеціальностей: ковалі, слюсарі, ливарі, мідники, відерники, бляхарі, різники по металу, золотарі, срібники й інші, проте провідною спеціальністю на всій території Російській імперії було ковальство. У цілому по Російській імперії ковалі становили майже 90 % серед усіх кустарів металообробників і звичайно були спеціалістами широкого профілю – нарівні з ковальськими, вони виконували слюсарні, ливарні, жерстяні, лудильні, точильні та інші роботи, пов'язані з обробленням металу. Темпи зростання чисельності кустарних ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших ремісників повсюдно в Російській імперії були досить високими. Численні великі металургійні та металообробні заводи, які виникали в умовах індустріалізації країни, ставали для кустарного ковальства надійним джерелом високоякісної сировини, а також найдосконаліших на той час ковальських знарядь та інструментів [11, с. 211-215].

На початку XX ст. найбільш високим рівнем технічної організації кустарного ковальства відрізнялися такі регіони як В'ятська губ., в якій нараховувалося 12,6 тис. кустарів-ковалів та 1,1 тис. кустарів-слюсарів, Вологодська губ. – 2,3 тис. кустарів-ковалів, Пермська губ. – 1,3 кустарів-ковалів та 0,6 кустарів-слюсарів, Олонецька губ. – 0,8 кустарів-ковалів, Архангельська – 0,5 тис. кустарів-ковалів, Московська губ. – 4,7 тис. кустарів-ковалів та 7,6 тис. кустарів-слюсарів й ще 4,6 тис. мідників, Нижегородська губ. – 4 тис. кустарів-ковалів й 18 тис. кустарів-слюсарів, Владимирська губ. – 3,4 тис. кустарів-ковалів та 3,3 тис. кустарів-слюсарів, Новгородська губ. – 3,3 тис. кустарів-ковалів, Костромська губ. – 2,4 тис. кустарів-ковалів; Санкт-Петербурзька губ. – 2,3 тис. кустарів-ковалів та 0,9 тис. кустарів-слюсарів, Ярославська губ. – 2,3 тис. кустарів-ковалів, Тверська губ. – 2,1 тис. кустарів-ковалів, Смоленська губ. – 0,5 тис. кустарів-ковалів, Саратовська губ. – 4 тис. кустарів-ковалів, Воронежська губ. – 3,1 кустарів-ковалів, Казанська губ. – 3 кустарів-ковалів, Орловська, Пензенська та Симбірська губернії – по 2,5 кустарів-ковалів, Тамбовська губ. – 2,1 кустарів-ковалів, Самарська губ. – 2 кустарів-ковалів, Уфимська губ. – 1,9 кустарів-ковалів, Рязанська губ. – 1,5 тис. кустарів-ковалів, Курська – 0,9 тис. кустарів-ковалів,

Тулська губ. – 0,8 тис. кустарів-ковалів й 4,7 тис. кустарів-слюсарів. Саме ці губернії часто ставали центрами поширення ковальського промислу в Російській імперії [12; 19, с.139-142; 20, с. 63-65].

Кустарна металообробка надійно зайняла одне з провідних місць у соціально-економічній структурі Російської імперії. Це можна визначити за допомогою показника відношення кількості ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших кустарних майстрів до загальної кількості населення. Джерела свідчать, що в досліджуваній період в українських селах питома вага кустарів-металообробників серед односільчан стабільно складала 0,2-0,3 %. При цьому, зберігаючи стабільність відносної величини, в абсолютних величинах кількість металообробників зростала пропорційно збільшенню сільського населення Російської імперії. Це дозволяє нам підрахувати, що в цілому по Російській імперії кількість кустарних металообробників з середини XIX ст. до початку XX ст. зросла приблизно у два рази. Наведені вище загальноросійські підрахунки повністю підтверджуються на регіональному рівні [5, с. 214-216].

Спеціалізація в кустарному ковальстві була рідким явищем. Усі деталі майстер виготовляв власноручно. Виняток становили лише деякі фабричні чавунні деталі до молотарок, а в деяких місцевостях – дерев'яні частини до возів, які ковалі намагалися купувати у сільських стельмахів. Але дуже часто їх виготовляли ковалі, а в готовому вигляді закупували тільки колеса. Як правило, кустари-ковалі працювали як на замовлення односільчан, так і на ринок [14, с. 321-322].

Поступово в Російській імперії склалися такі великі осередки концентрації кустарного ковальства, як сл. Павлове Нижегородської губернії. Павловські промисли, тісно пов'язані з фабрично-заводською промисловістю, відрізнялися широко поставленою спеціалізацією. Так, в артільній і зразковій майстернях Нижегородського земства штампували заготівлі замкових частин, які потім передавали в інші майстерні для зборки й обробки. В ряді майстерень кухонні ножі проходили через кілька рук. У с. Самойлівка Павловської волості займалися куванням ножиців, а у с. Саниці, Козловка та Шульгіній їх шліфували. При цьому поділ праці існував не тільки у великих, але й дрібних кустарних майстернях. Так, виготовлення сокир підрозділялося на кілька стадій, які виконувалися різними майстрами. Поділ праці був властивий Нижегородско-Муромському кустарному району здавна. У Павлові, наприклад, робили замки, у 8 селищах Павлівської волості – ножиці, причому в селах Тумботине, Вязовкі та Хренове виготовляли сталеві ножиці, а у с. Щербакіне – залізні [15, с. 388-389].

Центрами кустарної металообробки також були с. Ворсма Горбатовського повіту та с. Вача Муромського повіту. Як у першому, так і в другому були великі ножові виробництва й одночасно десятки дрібних майстерень по виробленню «ножового товару» [22]. Широку популярність у ковальсько-слюсарному виробництві набуло село Безводне Нижегородського повіту і кустарний осередок селищ Ямновської й Останкінської волостей Семенівського повіту. У с. Безводному розташованому на правому нагорному березі Волги в 35 верстах від Нижнього Новгорода, понад 80% жителів були зайняті виробництвом рибальських гачків, ланцюжків, ланцюгів, якорів, а головне полотен зі сталевого, залізного й мідного дроту – найважливіших частин віялок і мірошницьких сит. Виготовлення полотен виникло в середині XIX ст., поширившись і на ряд сіл сусідніх волостей – Ново-Ликеевської та Шелокшанської. Обсяг робіт диктували скупники, які й поставляли сюди матеріали з Кольчугинського заводу [16, с.372-375].

Досить поширеним кустарне ковальство було в українських губерніях Російської імперії. Так, про існування в кожному селі Чернігівської губернії кустарних кузень, де працювали талановиті та вправні ковалі, які «вміли робити підкови, лемехи, сокири, шини, серпи, кочерги, обручі, лопати і ін.» повідомляла у 1880 році загальноросійська Кустарна комісія [16, с. 339]. Масштабного розвитку набуло ковальство в Харківській губернії, де за офіційними підрахунками, на кінець XIX ст. в кожному селі та слободі було щонайменше по одній, а часто й кілька кузень, в яких працювали кваліфіковані майстри, переважно вихідці з центральних та північних губерній Росії або їх нащадки [10, с. 35-36]. В Харківській губернії склалися такі великі осередки концентрації сільського ковальства, як сл. Олексіївна, Вільшани, Основа й Саржин Яр Харківського повіту; сл. Глухове і Колодязна Куп'янського повіту; сл. Хотомля і Старий Салтів Вовчанського повіту; сл. Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського повіту. У перші десятиліття XX ст. до них додалося ще кілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, Старобільському та Харківському повітах [8, с.3-16].

Про широке розповсюдження селянського ковальства у Полтавській губернії доповідав цареві у своєму звіті за 1880 р. губернатор [17, с. 224-228]. Регіоном інтенсивного розвитку кустарного металообробного виробництва була Херсонська губернія. По дві, три, а то і декілька кузень

функціонувало в селах Катеринославської губернії. Так, у середині XIX ст. у кожній волості губернії нараховувалося від 8 до 18 кустарних кузень. Наприкінці XIX – початку XX ст. тут лише в одному селі Татарка діяло 9 постійних і одна пересувна кузня. Окрім того, тут вистачало ремонтних робіт і для заїжджих ковалів [4].

Прикладом приблизно поступального розвитку кустарного ковальства була й Київська губернія. У першій половині XIX ст. тут налічувалося тільки 12 сіл, у кожному з яких функціонувало від однієї до трьох кузень, які “задовольняли лише нескладні потреби своїх односельців і зовсім не працювали на ринок” [6, с. 84]. Після скасування кріпацтва та прискорення темпів розвитку ринкових відносин у губернії стали швидко будувати все нові й нові кустарні кузні. При цьому найбільша питома вага ковалів серед місцевого селянського населення спостерігалася в таких селах, як Македони, Крилове, Яблунівка, Павлівка, Боярка, Ольшанка, Бриловка і Войнарівка [7, с. 231-232].

У Волинській губернії в 1905 р. налічувалося 3 571 самостійних ковалів і 563 слюсарів, а разом із їхніми учнями й робітниками – молотобійцями та горновими – загальна кількість кустарів, зайнятих тут у металообробних промислах, досягла семи тисяч. При цьому кількість ковалів та слюсарів у губернії постійно зростала доволі швидкими темпами. Тільки за період із 1878 по 1905 роки вона збільшилася приблизно у двадцять разів [13]. Певний розвиток отримало кустарне ковальство і в Подільській губернії. Станом на 1916 р. тут налічувалося 4 365 сільських ковалів і слюсарів, в основному в Балтському, Ямпільському, Проскурівському та Брацлавському повітах [18, с. 331-334].

Значна частина ковалів працювала у своїх кузнях самостійно, однак більшість епізодично чи постійно використовували в якості молотобійців та горнових найманих робітників або помічників з числа членів родини – синів, братів, племінників або дружин. У багатьох ковалів були також учні та підмайстри, які теж брали участь у виробництві. Так, наприклад, у Волинській губернії на початку XX ст. на 3 571 ковалів-майстрів припадало 1 435 найманих робітників та 1 012 учнів, а на 563 слюсарів-майстрів припадало 225 найманих робітників і 179 учнів [10, с. 83]. У Херсонській губернії на кожну сільську кузню в середньому приходилось по два ковалі – сам майстер і молотобоець чи горновий [10, с. 127]. У Харківській губернії у ковалів налічувалося близько 690 учнів [14, с. 49-62]. Наприклад, у коваля Г. Павлова із сл. Біловодськ у кузні працювало два члени сім'ї та два наймані робочі, його односельцю ковалю І. Павлову допомагали виконувати замовлення два сини-підлітки і два учні, а у коваля В. Масликова з сл. Покровка було три наймані робітники. Звичайно в українській кузні, окрім самого майстра, одночасно працювали від одного до трьох найманих робітників або учнів [12; 7, с. 150-154].

Найчастіше кустарі-ковалі наймали робітників не на постійно, а лише на так звану «гарячу пору», тобто на весну й осінь, коли у них було багато замовлень, а на сільських ринках попит на ковальські вироби був найвищим. Узимку наймані робітники працювали тільки в тих кузнях, де велось широкомасштабне виробництво на ринок. На час сільськогосподарських робіт переважна більшість робітників і учнів полишали кузню. Річний термін найму працівників в кустарному ковальстві зустрічався дуже рідко. Наприклад, у Київській губернії він практикувався лише кількома заможними ковалями в с. Крилове і Фастів. Робочий день звичайно тривав від світанку до заходу сонця, тобто 12-15 годин [20, с. 255-256].

При поденній формі найму робітників у кустарному ковальстві, що траплялася найбільш часто, їх плата на початку XX ст. становила від 30 коп. до 1 крб. на день. При помісячному наймі оплата кваліфікованих робітників становила 20-30 крб., а молотобійців – 5-7 крб. За умов річного найму досвідченим робітникам сплачували 200-250 крб., а малодосвідченим – 60-120 крб. В усіх випадках оплата залежала насамперед від кількості та якості виготовлених виробів. Взимку оплата робітників зменшувалася приблизно вдвічі. Звичайно платню горнових, молотобійців та інших робітників також було прийнято знижувати в тому випадку, якщо вони харчувалися за кошти господаря кузні [4; 15, с. 325].

Робота в кузні була важкою і вимагала великої сили і міцного здоров'я, ковальському ремеслу починали навчатися лише у 16-21-річному віці, тобто тоді, коли юнак був фізично готовий працювати з важким ковальським молотом. Але нерідко серед учнів коваля можна було зустріти підлітків у віці від 10 до 15 років. Термін навчання в кузні тривав від двох до чотирьох років, при цьому в останній рік навчання учень переходив на положення підмайстра і йому вже доручалося виконання усіх відповідальних ковальських операцій. Якщо у першій половині XIX ст. учні, як правило, сплачували майстрові певну плату за своє навчання, то в пореформений період і перші десятиліття XX ст. вони найчастіше навчалися безкоштовно [5, с. 9].

Крім робітників, учнів та замовників ковалям також часто допомагали члени його родини, насамперед сини, які прагнули перейняти батьківську майстерність, а нерідко дочки і дружини. Останні епізодично допомагали своїм чоловікам-ковалям під час їх роботи з великогабаритними предметами, в роздуванні ковальського міха, натягуванні обруча на колесо, в назублюванні серпів тощо. Нерідкими були випадки, коли після смерті чоловіка промисел продовжувала його дружина, використовуючи здебільшого найману робочу силу [3; 20, с. 298-299].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна констатувати, що в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. кустарна металообробка належала до найбільш поширених видів господарської діяльності населення. На всіх етапах свого розвитку кустарна металообробка віддзеркалювала конкретні історичні традиції, природно-географічні особливості, характер господарської діяльності, ступінь розвитку ринкових відносин. Ці чинники формували національні, регіональні та локальні відмінності ковальства. В Російській імперії кустарні металообробні промисли мали багатотисячну історію, проте найбільш масштабний їх розвиток припадає на другу половину XIX – початок XX ст. У цей період кустарями-ковалями були детально відпрацьовані й стандартизовані основні технічні прийоми виготовлення будь-якого виробу. Дедалі різноманітнішими ставали форми соціальної та техніко-економічної організації металообробних промислів. Разом із розширенням географії промислу та збільшенням кількості селян, які брали в ньому участь, поступово розвивалася й удосконалювалася соціально-економічна організація цього кустарного виробництва, складнішали ковальські верстати, змінювалися інструменти і технологічні процеси. Ковальство в пореформеній Російській імперії залишалося майже єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці та побутових виробів, що значно сприяло розвитку народного господарства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности / А.А. Арцыбашев. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1911. – 95 с.
2. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (XIX – поч. XX ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наук. думка, 1991. – 111 с.
3. Державний архів Російської Федерації. Ф.102. – Департамент поліції Міністерства внутрішніх справ. – Оп.56. – Спр. 81. – Арк. 4-9.
4. Державний архів Харківської області. Ф. 237. Харківське товариство сільського господарства і сільсько-господарської промисловості. – Оп.1. – Спр. 211. – Арк. 34.
5. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1909. – 282 с.
6. Журнал Совещания о нуждах кузнечных промыслов. – СПб.: Тип В. Кишбаума, 1915. – 185 с.
7. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1900. – 270 с.
8. Львов А.С. Плуги кустарного и заводского производства. (По данным испытания при Новоселовском обществе сельского хозяйства, Валковского уезда, Харьковской губернии) / А.С. Львов. – Х.: Тип. “Печатник”, 1913. – 16 с.
9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Кишбаума, 1916. – 315 с.
10. Отчет о промыслах крестьян. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1912. – 149 с.
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1915. – 341 с.
12. Російський державний історичний архів. Ф. 1331. Комісія по дослідженню кустарної промисловості в Росії при Раді торгівлі й мануфактур. – Оп.1. – Спр. 63. – Арк. 20-25.
13. Рыбников А.А. Мелкая промышленность России. Сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны / А.А. Рыбников. – М.: Новая деревня, 1923 – 298 с.
14. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1903. – 334 с.
15. Труды Всероссийского съезда деятелей по кустарной промышленности в С.Петербурге. 1916 г. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1916. – 411 с.
16. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. 13. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1885. – 433с.

17. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Т. 5. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1880. – 309 с.
18. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. Вып. 8. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1882. – 423 с.
19. Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1912. – 370 с.
20. Труды съезда деятелей по кустарной промышленности в С.-Петербурге. – СПб.: Тип. Бернштейна, 1916. – 311с.
21. Черняев В.В. Сельскохозяйственное машиностроение / В.В. Черняев. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1901. – 124 с.
22. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1901. – 22 ноября.